

Život věčný, oheň skrytý, zahrada rubínová... Slovotvorba ve starších německých slovnících¹

Martin Šemelík (Praha)

LIFE ETERNAL, FIRE HIDDEN, GARDEN OF RUBIES...

WORD-FORMATION IN OLDER GERMAN DICTIONARIES

Given the role that word-formation plays in vocabulary organization, there seems to be a consensus that word-formation needs to be taken into account in some way within the lexicographic process. Thus, the present study is devoted to central issues of dealing with word-formation in the dictionary, which include its consideration in the so-called outer texts, the type of macrostructure, entries of word-forming elements, special word-formation sections of the entries, word-formation in the definitions, and the use of typography to highlight word-formation phenomena. The subject of the analysis is selected dictionaries of the German language primarily published before the year 1854, which represents an important caesura in German lexicography constituted by the publication of the first volume of the *Deutsches Wörterbuch (German Dictionary)* by the Brothers Grimm. Much more often than in the case of today's lexicographical works, the view of word-formation is linked to a more general conception of language and reflections on it, or even to a broader cultural context, including religion, or life in a pre-secular society, respectively.

KEY WORDS

German language, word formation, lexis, dictionary, lexicography, diachrony

KLÍČOVÁ SLOVA

němčina, slovotvorba, slovní zásoba, slovník, lexikografie, diachronie

DOI

<https://doi.org/10.14712/23366591.2024.1.4>

1. ÚVODEM

Jedna z pasáží básně *Oda na slovník (Oda al Diccionario, 1962)* chilského básníka Pabla Nerudy (1904–1973), která byla inspirací i pro název předkládané studie, zní: „[...] Slovníku, ne, nejsi hrob, / ani hrobka a rakev nejsi, / ani mohyla a mauzoleum, / leč život věčný, / oheň skrytý, zahrada rubínová, / živoucí zvěčnění samotného bytí, /

1 Publikace vznikla s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092. Text vychází z přednášky, kterou jsem proslovil 4. 5. 2023 v rámci cyklu přednášek Diachronní sekce ústavu germánských studií FF UK (<https://german.ff.cuni.cz/cs/veda-a-vyzkum/diachronni-sekce/>). Za cenné podněty ke starší verzi textu děkuji Mgr. Václavu Křížovi, Mgr. Michaelae Liškové, Ph.D., doc. PhDr. Marii Vachkové, Ph.D., a PhDr. Lence Vodrážkové, Ph.D. (abecední pořadí).

jazyka obilnice jsi. [...]“² (překl. — M.Š.) Jakkoli má interpretace literárního díla do určité míry i čistě subjektivní komponentu, většina recipientů této básně se patrně shodne, že Neruda jejím prostřednictvím oslavuje slovník a s ním i tvůrčí potenci jazyka. Jeví-li se nám spolu s Nerudou slovník jako „život věčný, oheň skrytý, zahrada rubínová“, pak to je spíše slovní zásoba než kupříkladu gramatická či jiná komponenta jazyka, která nám takový dojem zprostředkovává. Tento poznatek přitom harmonizuje s dnešním pohledem velkého množství lingvistů: **Slovní zásoba je centrální jazyková rovina**, přičemž názor, že „zatímco bez gramatiky toho lze sdělit málo, bez slovní zásoby nelze sdělit nic“ (Wilkins, 1972, s. 111, překl. — M.Š.)³, je v lingvistické komunitě poměrně široce přijímán.

Lexikografická perspektiva a vědomí výsadního postavení slovní zásoby v jazyce nás takřka nevyhnutelně vedou i k otázce **zachycení slovotvorby ve slovníku**. Ta je relevantní v podstatě pro kterýkoli jazyk, obzvláště však pro ten, který disponuje bohatě dimenzovaným slovotvorným systémem jako např. němčina, v jejímž případě **slovotvorba** představuje **prominentní prostředek výstavby slovní zásoby** (srov. Barz, 2009, s. 639). Kodexy a jiné příručky, které mají za předmět popisu němčinu, o slovotvorbě v minulosti pojednávaly v souladu s řecko-latinou tradicí hlavně v rámci gramatického popisu⁴. Náznaky určité emancipace slovotvorby můžeme v německojazyčném prostředí poprvé nalézt patrně už v *Die WortbedeutungsLehr [...]* (kol. roku 1630) Wolfganga Ratkeho, jehož dílem započala určitá názorová pluralita s ohledem na začlenění slovotvorby do lexikologie, nebo gramatiky. Někteří autoři ji chápou i jako disciplínu hraniční povahy, relativně samostatnou.⁵ Termínu *Wortbildung* („slovotvorba“) se v němčině v dnešním smyslu užívá od cca poslední třetiny 18. stol.; do té doby byly běžnějšími termíny označujícími víceméně totéž slova jako *Bildung* („tvoření“), *Formi(e)rung* („formování“), *Etymologia* („původ slov“), *Wortforschung* („bádání o slovech“) (srov. Spitzl-Dupic, 2007, s. 23).

Pojem **slovník** je pro účely této studie pojat velmi široce; je chápán jako zprav. abecedně řazený seznam lexikálních jednotek, k nimž jsou přiřazena určitá data v podobě jazykové, popř. i encyklopedické informace (viz Engelberg — Lemnitzer, 2009, s. 271). Za prototypický slovník tak můžeme považovat díla jako *Duden Universalwörterbuch*, *Akademický slovník současné češtiny*, *Německo-český slovník* (Sieben-schein a kol.) apod.; k periférii konceptu „slovník“ či kategorii „ne-slovník“ se pak

2 V originále: „[...] Diccionario, no eres tumba, / sepulcro, féretro, / túmulo, mausoleo, / sino preservación, / fuego escondido, plantación de rubíes, / perpetuidad viviente de la esencia, / granero del idioma. [...]“ (Neruda, 1990, s. 198)

3 V originále: „While without grammar little can be conveyed, without vocabulary nothing can be conveyed“. (ibid.)

4 Takto viz např. v dílech Jacoba Grimma (1785–1863), Wilhelma Wilmannse (1842–1911), Hermanna Paula (1846–1921).

5 Slovotvorba jako součást gramatiky viz Erben (2006, s. 18) aj., lexikalistické pojetí srov. např. Motsch (2004, s. V). Fleischer — Barz (2012, s. 1) slovotvorbu pojmají jako rozhraní mezi syntaxí, morfolofií a lexikem. Ke vzniku slovotvorby jakožto disciplíny viz Kaltz (2005).

řadí nejrůznější typy děl od středověkých překladových glos až po digitální zdroje jako např. *Internetová jazyková příručka*.

Analýza existující literatury ke slovo tvorbě ve slovníku⁶ vede k závěru, že zde z hlediska obecného výkladového či překladového slovníku krystalizuje několik základních tematických okruhů: **(a) typy makrostruktury, (b) slovtvorné oddíly heslových statí, (c) slovtvorné elementy, (d) slovtvorba a výklad významu, (e) typografie, (f) vnější slovníkové texty**. Zatímco slovtvorba v novějších slovnících je odbornými studiemi alespoň z perspektivy některých z těchto tematických okruhů pokrytá dobře — obzvláště se to týká bodů (a) a (c) —, pro starší slovníky to neplatí bezvýtku. Tato skutečnost konstituuje výzkumnou otázku této studie, která zní: **Jakou roli hraje slovtvorba ve starších německých slovnících?** (srov. (a) — (f) výše) Předkládaný text je v tomto ohledu skromnou sondou, která takto široce pojaté téma může postihnout samozřejmě jen v základních obrysech.

Metodologicky studie vychází z **metalexikografické analýzy** a uplatňuje **deskriptivní, tj. neevaluativní přístup**. Cílem tudíž není kritika či hodnocení slovníků z uživatelského hlediska, jakkoli i tyto aspekty jsou na několika málo místech částečně zohledněny, avšak jen stručně. Taktéž zde nejde o rekonstrukci diachronního vývoje slovtvorby němčiny na základě historických slovníků.⁷

Historii německojazyčné lexikografie lze členit na několik základních period (viz Haß-Zumkehr, 2001, s. 39nn.):

- 8.-15. stol., glosografie a nejstarší slovníky: *Abrogans*⁸, inter alia;
- humanismus: Maaler (1561), Dasypodius (1536), Henisch (1616) aj.;
- baroko: Stieler (1691), Kramer (1700-1702) apod.;
- osvícenství: Steinbach (1734), Frisch (1741), Adelung (1775-1786), Campe (1807-1811) atd.;
- od roku 1854 dále.

V roce 1854 byl vydán 1. svazek slovníku *Deutsches Wörterbuch* bratří Grimmů (Jacob 1785-1863, Wilhelm 1786-1859)⁹, který představuje zrod moderní německojazyčné lexikografie a významnou cézuru hned v několika ohledech (srov. dále). V rámci předkládané studie tvoří pomyslný předěl mezi staršími a novějšími slovníky němčiny. Předmětem mého zájmu jsou především **vybrané slovníky vydané do roku 1854**, které popisují němčinu, a to často i v kombinaci s jiným jazykem. Zohledněn je ale i *Deutsches Wörterbuch*, popř. další jiné slovníky, jeví-li se to jako účelné.

6 Souhrnně ze synchronní perspektivy v kontextu překladové lexikografie viz Šemelík (2023), tam i odkazy na další literaturu.

7 Diachronní aspekty slovtvorby němčiny viz Henzen (1965), Wellmann (1993) (ed.) či texty ve sborníku Habermann — Müller — Munske (eds.) (2002).

8 *Abrogans* je považován za nejstarší německý slovník. Pojmenovaný je podle prvního heslového slova, které obsahuje. Podrobně viz Splett (1976), kondenzovaně Haubrichs (2022).

9 Ke slovníku srov. Dücker (1987) a Kirkness — Kühn — Wiegand (1991), biografie bratří Grimmů viz Martus (2009).

2. SLOVOTVORBA VE SLOVNÍKU

2.1 TYPY MAKROSTRUKTURY

Makrostruktura je množina lemmat, popř. heslových statí ve slovníku a způsob jejich uspořádání (Engelberg — Lemnizer, 2009, s. 268). Slovníky mají, odhlédneme-li od výjimek, jako jsou např. onomaziologické či obrázkové slovníky, zprav. abecední makrostrukturu. Způsob zacházení s abecedním řazením však může být různý. V rámci historického vývoje německojazyčné lexikografie přitom můžeme pozorovat postupnou specializaci jednotlivých druhů makrostruktury na určité typy slovníků (srov. onomaziologické slovníky, jež vycházejí primárně z obsahového, nikoli abecedního řazení).¹⁰

Zásadní roli v této otázce hrál již zmíněný *Deutsches Wörterbuch* bratří Grimmů. V jeho předmluvě se píše: „[n]eméně důležité jest v slovníku abecední pořadí, neb úplnost heslové statě i snadnost a rychlost hledání přímo na něm závisí [...] Práci se slovníkem by ochromilo, by čtenář jeho nevěděl, kde slova hledati má.“ (překl. — M.Š.)¹¹ Autoři zde reagují na poměry běžné v „předgrimmovském“ období (cca 16.–19. stol.), kdy si výrazněji než v pozdějších obdobích německé lexikografie konkurovala různá uspořádání hesláře. *Deutsches Wörterbuch* svou autoritou výrazně přispěl k tomu, že se (striktně) abecední pořadí v případě obecného výkladového slovníku stalo jakýmsi „defaultním nastavením“ tohoto typu lexikografických děl. Udělal tak tečku za dlouhotrvajícím sporem o tzv. „**Stammwortprinzip**“ (doslova ‚princip kmenového slova‘)¹², který spočíval v tom, že slovníky na jednom místě sdružovaly hesla slov, která spolu slovotvorně souvisí: Např. slovesa *beobachten* (‚pozorovat‘) a *erachten* (‚považovat‘) uživatelé našli v bezprostřední blízkosti fundujícího slovesa *achten* (‚všímat si‘), od kterého jsou prefixálně odvozena (srov. obr. 1).¹³ Docházelo tak k výraznému a mnohačetnému porušení striktně abecedního uspořádání, k přeskupení

10 Abecední uspořádání může být opřené buď o iniciální písmeno ve směru psaní (takto ve většině slovníků), nebo proti směru psaní (viz retrogradní slovníky). Čistě abecední pořadí slov může být v různé míře porušeno, např. hnízďováním, tj. připojením abecedně vzdálenějšího slova (zprav. derivátu či kompozita) k základovému slovu (viz Šemelík, 2023, s. 55nn.), či přeskupením (viz dále). Teorie makrostruktury je dobře zpracována pro tištěné slovníky (viz např. Wiegand, 1989), zatímco z hlediska elektronických slovníků zůstává nemálo otevřených otázek; způsob organizace lemmat na datových nosičích typu CD nebo ve struktuře elektronických online databází dle mého vědění dosud nebyl systematicky tematizován. Alespoň základní poučení nabízí Engelberg — Lemnitzer (2009, s. 99nn. a 151).

11 V originále: „[n]icht minder nothwendig ist dem wörterbuch die alphabetische ordnung und sowol die möglichkeit des vollen eintrags und der abfassung als die sicherheit und schnelle des gebrauches hängen davon ab [...] es würde die arbeit in den wörtern aufheben oder lähmen, wenn man den platz nicht kennt, aus dem sie zu holen sind“ (Grimm — Grimm, 1854, s. XI)

12 Podrobně viz Gützlaff (1989).

13 Jedním z nejznámějších takto uspořádaných slovníků je Stieler (1691).

(angl. *regroupment*, něm. *Regruppierung*), které je v dnešních obecných slovnících výkladových i překladových již neobvyklé.¹⁴

Zajímavé na tomto sporu je, že obě strany argumentovaly podobně, totiž aspekty uživatelskými, potažmo didaktickými. Např. **Joachim Heinrich Campe** (1746–1818), který patřil mezi odpůrce takto extenzivního porušování abecedy a sdružování hesel, tvrdil, že slovníky jsou pomůcky pro běžné uživatele, kterým se ve slovníku lépe hledá podle abecedy; slovník tak pojímal jako **praktickou příručku**, což harmonizuje s moderním pojetím slovníku jakožto primárně užitkového předmětu, srov. výstižné „[s]lovník je artefakt, jako přehrada nebo nemocnice: slouží určitému účelu“ (překl. — M.Š.).¹⁵ Naopak mezi zastánce uspořádání podle kmenového slova patřil mj. **Matthias Kramer** (1640–1729), jenž si — s odvoláním na spisy Johanna Joachima Bechera (1635–1682) — správně uvědomoval, že slovotvorné souvislosti pomáhají při učení jazyka¹⁶, přičemž abecední pořadí tyto souvislosti zatemňuje; slovník byl tedy chápán jako **učební pomůcka**, která — má-li být svým uživatelům ku prospěchu — musí překonat atomizaci slovní zásoby danou striktním uplatněním abecedy.

V „postgrimmovském“ období se úvahy o nevýhodách abecedního pořadí znovu výrazněji objevily v podstatě až v 70. letech 20. stol. (srov. Wiegand 1977, s. 102, inter alia). K restauraci „předgrimmovských“ poměrů však nevedly. Patrně proto, že lexikografové 20. stol. na základě zkušeností svých předchůdců dospěli k závěru, že slovotvorné souvislosti je ve slovníku výhodnější signalizovat jinými prostředky než uplatněním principu kmenového slova (viz dále).

2.2 SLOVOTVORNÉ ODDÍLY HESLOVÝCH STATÍ

Slovotvorné oddíly heslových statí mívají podobu různě rozsáhlých a graficky ztvárněných seznamů lexikálních jednotek, které s heslovým slovem slovotvorně souvisí. V dnešních slovnících němčiny je obecně najdeme spíše řidčeji. V rámci současné německojazyčné lexikografie jsou známé oddíly s tzv. „nahými“ složeninami (*nackte Komposita*)¹⁷ v *Langenscheidt Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache* či s tzv. „petitovými“ kompozity (*Petitkomposita*)¹⁸ ve *Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache* (viz obr. 2 a 3).

14 Z aktuálních slovníků přeskupení aplikuje, byť spíše náhodně než promyšleně a konsekventně, *Německo-český/Česko-německý slovník* nakladatelství Olomouc (kolektiv autorů, 2006). V bezprostřední blízkosti hesla *Bauer*² („kdo staví, buduje, pěstuje, těží“) najdeme hesla *Orgelbauer* („stavitel varhaní), *Geigenbauer* („houslař“) a *Weizenbauer* („pěstitel pšenice“) (s. 177). Naprostá většina analogických případů však takto zpracována není.

15 V originále: „[a] dictionary is an artefact, like a dam or a hospital: built to serve a purpose“ (Whitcut, 1989, s. 88). Ke slovníku jakožto užitkovému nástroji (*utility tool*) viz též Tarp (2007).

16 V souvislosti s dnešními slovníky viz Hacken — Abel — Knapp (2006).

17 Jako „nahá“ se označují proto, že slovník k příslušným lexikálním jednotkám nenabízí žádné další údaje.

18 Označení „petitová“ pramení z toho, že jsou ve srovnání s jinými částmi hesla vyvedena jinou velikostí písma (petitem). K „petitovým“ kompozitům ve *Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache* srov. Malige-Klappenbach (1986, s. 18nn.).

Starší německé slovníky tento způsob zachycení slovtvorby, zdá se, nevyužívají. Nepochybně to souvisí s dříve výrazně častěji uplatňovanou praxí přeskupování slovtvorně souvisejících hesel (viz oddíl 2.1), v důsledku níž se hesla odvozených slov s plnou informační nabídkou nacházela v bezprostřední blízkosti hesla slova základového. Motivace k vytváření seznamů slovtvorně souvisejících lexikálních jednotek tak logicky nebyla velká, byla-li vůbec nějaká.

2.3 SLOVOTVORNÉ ELEMENTY

Slovtvorné elementy jsou morfémy sloužící tvoření nových slov, tj. typicky např. afixy (srov. obr. 4 a 5). Jejich heslové statě jsou pevnou součástí německé lexikografické tradice, výrazněji než kupříkladu české. V německojazyčné lexikografii se s nimi poprvé setkáváme v díle *Teütsche Sprach und Weißheit* (1616) Georga Henische (viz Haß-Zumkehr, 2001, s. 60n.).¹⁹ Od té doby je v různě pojatém výběru uvádějí téměř všechny slovníky němčiny.

Analýza hesel vybraných afixů (-bar, -ei/-ey, ge-/Ge-, zer-) ve vybraných slovnících²⁰ vede k následujícím závěrům: Podrobnost informací poskytovaných ke slovtvorným elementům se pohybuje na škále od velmi stručných heslových statí (Steinbach, 1734, s. 65, -bar) až po mimořádně obsáhlé a detailní studie (Grimm — Grimm, 1854–1961, zer-, online). Téměř všechny slovníky jakožto informační minimum nabízí údaj k typu slovtvorného elementu a základní popis jeho významu. Častou součástí heslových statí je exemplifikace, zprav. v podobě prostého výčtu vybraných slovtvorných produktů utvořených pomocí daného slovtvorného elementu. Řidčeji v hesle žádné příklady nejsou (Steinbach, 1734, s. 65, -bar), nebo jsou součástí exemplifikace celé věty (Frisch, 1741, s. 472, zer-). Tyto údaje mohou být doplněny o formální a významové aspekty slovtvorné báze (Adelung, 1775–1786, -ey, online; Campe, 1807–1811, s. 825, -ei), dialektální specifika (Adelung, 1775–1786, ge-/Ge-, online; Frisch, 1741, s. 326, ge-/Ge-), výslovnost (Adelung, 1775–1786, ge-/Ge-, online), překladové ekvivalenty (Frisch, 1741, s. 60, -bar; Steinbach, 1734, s. 1085, zer-), konkurenční vztahy (Frisch, 1741, s. 472, zer-; Campe, 1807–1811, s. 379, -bar), uživatelské poznámky (Campe, 1807–1811, s. 825, -ei, vymezení ve vztahu k jiným jazykovým prostředkům) či etymologické výklady (Grimm — Grimm, 1854–1961, zer-, online). Nepřekvapí, že terminologie je rozkolísaná. Prefixy, resp. sufixy jsou v některých slovnících označovány jako slabiky (*Silbe*), předpony (*Vorsilbe*) nebo přípony (*Endsilbe*), v jiných jako koncovky (*Endung*), prepozice (*praepositio*), zakončení (*terminatio*) aj. Zcela jednotné není dle očekávání ani zpracování slovtvorných elementů v rámci

¹⁹ Toto dílo je inovativní i v tom, že se v něm v rámci německojazyčné lexikografie poprvé setkáváme s popisem slovního druhu částic (srov. *ibid.*).

²⁰ Slovtvorné prostředky byly vybrány tak, aby zahrnovaly obě základní třídy afixů (prefixy a sufixy) a pokrývaly většinu slovtvorně nejcentrálnějších slovních druhů. Analyzované slovníky zahrnují různé typy děl (slovníky výkladové i překladové). Z praktických důvodů byla upřednostněna díla, která jsou dostupná online. Výraznější rozšíření materiálůve základny by šlo nad rámec této přehledové studie.

jednoho díla. Steinbach (1734) např. uvádí překladové ekvivalenty nedůsledně, když je v hesle *zer-* (s. 1085) najdeme (*di-*, *dis-*, *com-*, *con-*), v hesle *-bar* (s. 65) chybí, byť i zde by se nabízely (*-abilis/-ibilis*). Celkově je ale informační nabídka ke slovtvorným elementům ve starších slovnících němčiny velmi bohatá, uvážíme-li např., že dnešní překladové slovníky s němčinou jakožto výchozím jazykem tento typ hesel v podstatě vůbec nenabízí (viz Šemelík, 2023, s. 79).

2.4 SLOVOTVORBA A VÝKLAD VÝZNAMU

V případě výkladových slovníků hrají slovtvorné vztahy roli i z hlediska významové parafráze, jež bývá nezřídka opřena o slovtvorně související lexikální jednotky (zvýraznění v parafrázi — M.Š.):

Die Dêrbheit, plur. car. der Zustand, da etwas **derb** ist, in allen Bedeutungen. (Adelung, 1775–1786, online)

Die Häßlichkeit, plur. die Eigenschaft eines Dinges, da es **häßlich** ist, in allen Bedeutung des Beywortes. [...] (Adelung, 1775–1786, online)

Sammlung, f. *collectio, congregatio, conventus*, es verdrängt das ältere *samenunge*. [...] 1) *sammlung*, thätigkeit des **sammelns**: *samlung, meerung, auffhauffung*. (Grimm — Grimm, 1854, online)

Verfeindung, f., substantiv zu **verfeinden** [...] (Grimm — Grimm, 1854, online)
Podobně postupují i některé dnešní slovníky, srov. *Duden Universalwörterbuch* (<https://www.duden.de/>):

Abänderbarkeit, die, -: *das Abänderbarsein*

Abberufung, die, —, -en: *das Abberufen, Abberufenwerden*

Verklärung, die, -en: **1.** *das Verklären; das Verklärtwerden* **2.** *das Verklärtsein* (cit. dle Vachková, 2007, s. 107).

Při pohledu na parafráze v podobě konstruovaných slovtvorných synonym v *Duden Universalwörterbuch* si i lexikograficky či lingvisticky nepoučený uživatel slovníku okamžitě povšimne značného formalismu, který se v opisech významu uplatňuje.²¹ Lze jej chápat, alespoň z určité perspektivy, jako poněkud přepjatou lexikografickou reflexi **vysokého stupně systémovosti** slovtvorby němčiny, na základě níž se významová parafráze jeví jako matematická rovnice sui generis a jazyk snad až jako jakýsi algoritmus. Vychází se zde z předpokladu, že se z významu slovtvorného základu a významu afixu dá „vypočítat“ celkový význam slovtvorného produktu (srov. Spitzl-Dupic, 2007, s. 29). To je přitom pohled, jenž má své kořeny již v **osvícenství a racionalismu**. Ze strany mnoha německých lexikografů je takový postup zpravidla akceptován, a to i v dnešní době; vyzdvihována je jeho explicitnost a usouvztažňující role po slovtvorné stránce, byť o uživatelské vstřícnosti takového přístupu lze

21 Srov. frekvence vybraných synonym v korpusu DeReKo (*W-Archiv der geschriebenen Sprache, W-öffentlich — alle öffentlichen Korpora des Archivs W mit Neuakquisitionen*, 23. 1. 2024): *Abänderbarsein* 0, *Abberufenwerden* 0, *Verklärtwerden* 0, *Verklärtsein* 1.

mít oprávněné pochyby.²² V německé lexikografii tyto postupy souvisí se starší snahou o **emancipaci němčiny jakožto národního jazyka**, v rámci níž byl slovtvorně se rozrůstající slovní fond němčiny vykládán jako důkaz její výjimečnosti a (kompoziční, derivační, ale i obecné) nadřazenosti, především ve vztahu k románským jazykům včetně latiny (srov. *ibid.* a v této studii oddíl 2.6). Že je za tímto pohledem potřeba hledat politicko-historické souvislosti (vleklá snaha o národní sjednocení), netřeba zdůrazňovat.²³ Neexistující slova přitom nenajdeme jen ve významových parafrázích, ale i v hesláři jako takovém, srov. např. u Stielera *Tierheit, schnarchhaft* aj. (Haß-Zumkehr, 2001, s. 81).

Výše uvedené je potřeba zasadit do obecnějšího rámce; zmiňme se proto krátce o Harsdörfferově *Der fünffache Denckring der Teutschen Sprache* z roku 1651 (viz obr. 5). „Denkringy“ (k *dencken/denken* — ‚myslet‘ a *Ring* — ‚kruh‘) byly často součástí nějaké knihy, z jejichž listů se vystřihly předem natištěné kruhy, které se k sobě dle návodu připevnilly, takže vznikl otáčecí mechanismus, jakési slovtvorné kolo. V případě Harsdörfferova slovtvorného kola šlo o pět kruhů, z nichž na jednom byly uvedeny různé prefixy, na jednom sufixy a na třech tzv. „kmenová písmena“. Otáčením kruhů bylo možné na základě kombinací prefixů, sufixů a „kmenových písmen“ náhodně, resp. mechanicky (sic!) tvořit slova, a to i ta neexistující.²⁴ To přitom nebylo vnímáno jako bezduché generování slov, ale jako důkaz o takřka neomezeném slovtvorném potenciálu němčiny a její vysoké prestiži ve srovnání s jinými jazyky. „Denkringy“ tak měly v kontextu pomalu se sjednocujícího německého národa a snah o kodifikaci a normování němčiny²⁵ legitimizační funkci. Vedle ní však plnily i didaktické účely a funkce obecně poznávací, když přispívaly k rozšiřování slovní zásoby hravou formou a k poznání světa prostřednictvím jazyka (srov. Hundt, 2002).²⁶ Ve hře zde byla i **religiózní motivace, transcendence**, neboť poznáním světa bylo podle tehdejšího

22 Pokud uživatelé slovníku neví, co znamená (existující) *Abänderbarkeit*, na základě čeho se lze domnívat, že ví, co znamená (neexistující, popř. skoro neexistující) *Abänderbarsein*? *Abänderbarsein* navíc — logicky — není do slovníku zařazené, takže se zde spoléhá na to, že uživatelé z *Abänderbarsein* automaticky odvodí existenci adjektiva *abänderbar* a nahlédnou do adjektivního hesla. Že tu dochází k výraznému přecenění kompetencí některých skupin uživatelů (*Duden Universalwörterbuch* nevyklučuje užívání nerodilými mluvčími němčiny), je dle mého názoru zřejmé. K souvisejícímu tématu definičního slovníku (angl. *defining vocabulary*, něm. *Definitionswortschatz*) viz Kamiński (2021), Škrabal — Lišková — Šemelík (2022), Töpel (2011), Xu (2012) (výběr).

23 K tomu viz Gardt (2000).

24 „Denkringy“, jež vedle papírových verzí existovaly i v kovové podobě, vycházely z tradice *ars combinatoria* katalánského filosofa a logika Ramona Llulla (přibližně 1232–1315). Llull svými úvahami o univerzálním jazyce a o kombinacích pojmů ovlivnil zejména Gottfrieda Wilhelma Leibnize (1646–1716).

25 Přehledově k normování němčiny v 17. a 18. stol. viz Vodrážková (2022). Podrobněji Henne (1975).

26 K propojení jazykovědných a filosofických úvah v tomto smyslu u Gottfrieda Wilhelma Leibnize (1646–1716), Christiana Wolffa (1679–1754) a Johanna Heinricha Lamberta (1728–1777) srov. Spitzl-Dupic (2007).

pohledu možné ve světě odhalit božský řád; tvorba nových slov samotná byla vnímána jako jednání chtěné Bohem: „Pročez zasel v něj [v člověka — M.Š.] přirozený to sklon o slov významu přemítati a slov zmnožovati” (překl. — M.Š.) (Ratke, po roce 1630, cit. dle Spitzl-Dupic, 2007, s. 26).²⁷

2.5 TYPOGRAFIE

Typografií se nerozumí „jen pouhé uspořádání bloků slov nebo volba konkrétních typů písma, nýbrž interaktivní proces, v rámci něž jsou rozhodnutí týkající se vizuální podoby opřena o inherentní aspekty autorského textu, jeho adresáta, druh knihy a technologii její výroby“ (Luna 2004, s. 847, překl. — M.Š.).²⁸ Podstatné je, že „kromě čitelnosti mají grafické zápisy často heuristickou hodnotu, protože pomáhají lidským čtenářům (studentům nebo výzkumným pracovníkům) odhalit zákonitosti či vzorce, které by v lineární podobě byly obtížně postřehnutelné či nepostřehnutelné“ (ibid., překl. — M.Š.).²⁹ Z této perspektivy je pak spíš překvapivé, že typografie je v metalexikografickém výzkumu dosud na okraji zájmu (srov. Lew, 2010, s. 1126).³⁰

V souvislosti se zachycením slovtvorných vztahů prostředky typografie lze zmínit zvýraznění části slova, resp. lemmatu nějakým typografickým prvkem, v důsledku čehož je možné upozornit na slovtvornou utvářenost daného slova. Slovník *The Concise Dictionary of Current English* (1934, kol. autorů) uvádí sufixy v lemmatu v kapitálkách (srov. obr. 7). Podobný prostředek byl též testován v rámci prací na *Velkém německo-českém akademickém slovníku* (Vachková a kol., in statu nascendi). Jeden z návrhů ztvárnění hesla počítá se zvýrazněním slovtvorných prostředků v zopakovaném lemmatu prostřednictvím tučného písma a, v případě systémových, prototypických ekvivalentů, se zvýrazněním odpovídajícího segmentu v zápisu překladového ekvivalentu:

änderbar än|der|bar **änderbar**
změnitelný; takový, kterého lze změnit
 (podrobněji srov. Šemelík, 2023, s. 151nn.).

Jiným prostředkem je systém šipek a postranních čar sloužící k indikaci slovtvorných souvislostí mezi etymologicky příbuznými slovy, jak ho aplikuje *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* (Pinloche, 1922, srov. obr. 8).

²⁷ V originále: „Dannen her Er auch die Natürliche Zuneigung jhme eingepflanzet damit er den bedeutenden Worten nachsinnen vnd selbe vermehren könnte” (ibid.).

²⁸ V originále: „not simply [...] the arrangement of blocks of words, or the choice of particular typefaces to set them in, but an interactive process where rational visual choices are determined by inherent aspects of the author’s text, the expected reader, the kind of book being produced, and the production technology.” (ibid.)

²⁹ V originále: „[b]esides readability, graphic notations often have heuristic value in helping human readers (either students or researchers) to discover patterns that would be difficult or impossible to see in the linear form.” (ibid.)

³⁰ Typografií ve slovníku se zabývají v podstatě pouze Almind — Bergenholtz (2003), Luna (2004) a Almind (2005). Další studie na toto téma mi nejsou známy.

Německé slovníky ve sledovaném období typografických prostředků k zachycení slovtvorných souvislostí podle prvních provedených sond využívají, byť nikterak extenzivně. Na slovtvorné souvislosti prostřednictvím typografie je poukázáno tím, že kmen slova v lemmatu je vyveden větším písmem (viz *Farbe* na obr. 9). Zjištění, že starší slovníky typografických prostředků k zachycení slovtvorných souvislostí využívají spíše skromněji, není nijak zvlášť překvapivé. I v dnešní době, kdy jsou technické možnosti na zcela jiné úrovni než v minulosti, se jedná o zřídka užívanou možnost zachycení slovtvorby ve slovníku.

2.6 VNĚJŠÍ SLOVNÍKOVÉ TEXTY

Vnější slovníkové texty (z angl. *outer texts*, něm. *Außentexte*, *Umtexte*) jsou texty doprovázející heslář slovníku; většinou jde o předmluvu, návod k používání, slovníkovou gramatiku apod. O slovtvorbě se toho v nich ve starších německých slovnících dozvíme relativně mnoho.

Jsou zde např. charakterizována kmenová slova, která jsou klíčová pro makrostrukturální uspořádání slovníku (viz oddíl 2.1), a to zprav. jako slova jednoslabičná. Stieler např. píše: „Neb toť jest jistojisté a nezpochybnitelné, že žádné dvoučlenné či vícečlenné slovo není kmenem německým, anžto kmeny vždy jsou tvořeny toliko členem jedním.“ (překl. — M.Š.)³¹

Slovtvorba ve vnějších slovníkových textech hraje důležitou úlohu také tehdy, když je potřeba vysvětlit, proč je němčina ve vztahu k ostatním jazykům jazykem nadřazeným:

„Neboť jazyk italský, jakkoli ušlechtilý, příjemný, jemný a půvabný, zdaleka nevyrovná se jazyku německému, a to v prvé řadě, že nedostává se mu umění komposice a vše mu jest nutno znovu a znovu opisovati a parafrázovati mnoha slovy, co Němec umně kompositem vyjádřiti svede. Je a zůstane oproti naší německé královně ubohou, žalostnou a nuznou žebračkou. Jedna dlí ve vysokých [...] zámcích, druhá s pronajatým domkem vystačiti si musí. Jedna v samet a hedvábí, ba i zlato a stříbro odívá se, druhá ale v hadry látané a všelijak sešívané.“³²

Na pozadí slovtvorných fenoménů se autoři starších slovníků též vymezují jeden vůči druhému. Matthias Kramer píše o Kasparu Stielerovi: „[...] a že jsem ni za okolností žádných nepostupoval jak jiný jinak znamenitý slovníkář, jenž vedle po-

³¹ V originále: „Denn diß ist gewiß und unzweifelich zu glauben/ dass kein zwey- oder mehrgliederich Wort/ eine Teutsche Wurzel sey/ sondern die Stammwörter allzumall nur in einem einzigen Gliede bestehen.“ (Stieler, 1691, Vorrede XXXiiij v, cit. dle Haß-Zumkehr, 2001, s. 72)

³² V originále: „[...] sintemal die Italiänische/ wie nobel/ lieblich/ höflich und anmutig sie immer seyn mag/ [...] der Teutschen/ und das zuförderst aus Mangel der Doppel-kunst (skládání — M.Š.)/ noch lang nicht beykömmt/ und man sonst unaufhörlich mit mehreren Wörtern umschreiben und periphrasiren muß/ was der Teutsche hurtig/ vermittels eines Compositi bedeuten kann. Es ist einmal und bleibt doch jene gegen dieser unserer teutschen Königin ein armes/ kahles und bedürftiges Bettel-Weib. Es wohnt diese in hohen [...] Schössern/ da jene in einem gemieteten Häußlein behelffen muß. Diese gehet in

etických, romantických a vzletných derivátů a komposit [...] v slovník též slovům vstoupiti svolil, jež sice dle zákonů německého umění derivačního a komposičního od slova kmenového utvořena jsou, však nikdy v užití běžné nevešla.“ (překl. — M.Š.)³³

3. ZÁVĚREM

Z hlediska zachycení slovotvorby ve slovníku lze konstatovat, že se ve starší německé lexikografii uplatňují podobné principy jako v lexikografii současné. Největší rozdíl patrně spočívá v širším repertoáru uspořádání hesláře a v tom, v jakých souvislostech se o slovotvorbě mluví ve vnějších slovníkových textech. Výrazně častěji než v případě dnešních lexikografických děl je pohled na slovotvorbu navázán na obecnější pojetí jazyka a uvažování o něm, resp. i na širší kulturní a dějinné souvislosti včetně náboženství, resp. života v předsekulární společnosti. Také z toho pramení určitá exotičnost starších německých slovníků v očích jejich dnešních uživatelů.

LITERATURA

(a) Slovníky / Prameny

Abrogans (8. stol.), s.n. <https://glossen.germ-ling.uni-bamberg.de/texts/6> [poslední přístup 6. 2. 2024].

ADELUNG, J. Ch. (1775–1786): *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart*. <https://lexika.digitale-sammlungen.de/adelung/online/angebot> [poslední přístup 25. 1. 2024].

Akademický slovník současné češtiny (2012–). KOL. AUTORŮ. Praha: Ústav pro jazyk český, AV ČR, v. v. i. <https://slovníkcestiny.cz> [poslední přístup 25. 1. 2024].

CAMPE, J. H. (1807–1811): *Wörterbuch der deutschen Sprache*. 5 sv., Braunschweig. <https://www.digitale-sammlungen.de/de/>

<view/bsb10523275?page,1> [poslední přístup 25. 1. 2024].

DASYPODIUS, P. (1536): *Dictionarium latinogermanicum*. Straßburg. <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10163950?page=,1> [poslední přístup 25. 1. 2024].

Duden Universalwörterbuch (2003). KOL. AUTORŮ, 5. vyd. Mannheim. [CD-ROM].

FRISCH, J. L. (1741): *Deutsch-Lateinisches Wörter-Buch*. <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10523584?q=%28Frisch+Deutsch-Lateinisches+W%C3%B6rter-Buch%29&page=,1> [poslední přístup 25. 1. 2024].

Sammet und Seiden/ ja in Gold- und Silber-Stück/ jene aber in geflickt- und zusammen-gestuckelten Lumpen” (Kramer, 1700–1702, (e)1 v., cit. dle Haß-Zumkehr, 2001, s. 82n.) K itaľštině v jazykové reflexi doby baroka a osvícenství a k metafoře věže, resp. zámku srov. Roelke (2011).

33 V originále: „[...] und daß ich mitnichten verfahren sey wie ein anderer sonst trefflicher Lexikographus, welcher/ nebst denen Poetischen/ Romantischen hochfliegenden Derivatis und Compositis [...] auch solche mit einverleibet/ die sich zwar nach den gesetzen der teutschen Derivir- und Componir-Kunst von einem Stamm-wort abstammen lassen/ aber noch nie in gangbare Übung kommen seynd.“ (Kramer, 1700–1702, (e)2, v., cit. dle Haß-Zumkehr, 2001, s. 84)

- GRIMM, J. — GRIMM, W. (1854–1961): *Deutsches Wörterbuch*. Leipzig: Verlag von S. Hirzel. <http://www.woerterbuchnetz.de/DWB> [poslední přístup 12. 7. 2022].
- HARSDÖRFFER, G. H. (1651): Der fünffache Denckring der Teutschen Sprache. In: G. P. Harsdörffer, *Deliciae mathematicae et physicae. Der Mathematischen und Philosophischen Erquickungsstunden Zweyter Teil*. Nürnberg. (cit. dle Hundt, 2002, s. 304).
- HENISCH, G. (1616): *Teütsche Sprach vnd Weißheit. Thesaurus Linguae et Sapientiae Germanicae*. Augsburg. <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10495873?q=%28Thesaurus+Linguae+et+Sapientiae+Germanicae%29&page=,1> [poslední přístup 25. 1. 2024].
- Internetová jazyková příručka* (2008–). KOL. AUTORŮ, Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. <https://prirucka.ujc.cas.cz/> [poslední přístup 2. 2. 2024].
- KEMPCKE, G. et al. (1961–1977): *Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache*. 2 sv. Berlin: Akademie-Verlag.
- KRAMER, M. (1700–1702): *Herrlich-großes Teutsch-Italiänisches Dictionarium*. 2 sv., 2. vyd. <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb11223859?q=%28Herrlich-gro%C3%9Fes+Teutsch-Itali%C3%A4nisches+Dictionarium%29&page=,1> [poslední přístup 25. 1. 2024].
- Langenscheidt Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache* (2010): KOL. AUTORŮ, Berlin et al.: Langenscheidt.
- MAALER, J. (1561): *Die Teutsch Sprach*. Zürich. <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10164043?q=Maaler&page=,1> [poslední přístup 25. 1. 2024].
- Německo-český/Česko-německý studijní slovník* (2006). KOL. AUTORŮ. Olomouc: Nakladatelství Olomouc.
- PINLOCHE, A. (1922): *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Paris: Larousse.
- RATKE, W. (kol. roku 1630): Die WortbedeutungsLehr der Christlichen Schule. In: E. ISING (ed.) (1959), *W. Ratkes Schriften zur deutschen Grammatik (1612–1630)*. Berlin: Akademie-Verlag II, s. 269–318.
- SIEBENSCHNEIN, H. et al. (2006): *Německo-český slovník*. 2 sv., 7. vyd. Voznice: Leda.
- STEINBACH, Ch. E. (1734): *Vollständiges Deutsches Wörter-Buch*. 2 sv. Breslau. <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10625253?page=,1> [poslední přístup 25. 1. 2024].
- STIELER, K. (1691): *Der Teutschen Sprache Stammbaum und Fortwachs oder Teutscher Sprachschatz*. Nürnberg. <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb11223968?page=,1> [poslední přístup 25. 1. 2024].
- The Concise Dictionary of Current English* (1934). KOL. AUTORŮ.
- VACHKOVÁ, M. et al. (in statu nascendi): *Velký německo-český akademický slovník*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.

(b) Ostatní

- ALMIND, R. (2005): First Impressions Last: Layout in Dictionaries. In: I. BARZ — H. BERGENHOLTZ — J. KORHONEN, J. (eds.), *Schreiben, Verstehen, Übersetzen und Lernen: Zu ein- und zweisprachigen Wörterbüchern mit Deutsch*. Frankfurt am Main: Peter Lang, s. 93–102.
- ALMIND, R. — BERGENHOLTZ, H. (2000): Die ästhetische Dimension der Lexikographie. In: U. FIX — H. WELLMANN (eds.), *Bild im Text — Text und Bild* (Sprache, Literatur und Geschichte: Studien zur Linguistik/ Germanistik). Heidelberg: Winter, s. 259–288.
- BARZ, I. (2009): Die Wortbildung. In: kol. autorů, *Duden-Grammatik*. 8. vyd., s. 634–762.
- DÜCKERT, J. (ed.) (1987): *Das Grimmsche Wörterbuch: Untersuchungen zur lexikographischen Methodologie*. Stuttgart — Leipzig: Hirzel.
- ENGELBERG, S. — Lemnitzer, L. (2009): *Lexikographie und Wörterbuchbenutzung*. 4. vyd., Stauffenburg: Tübingen.

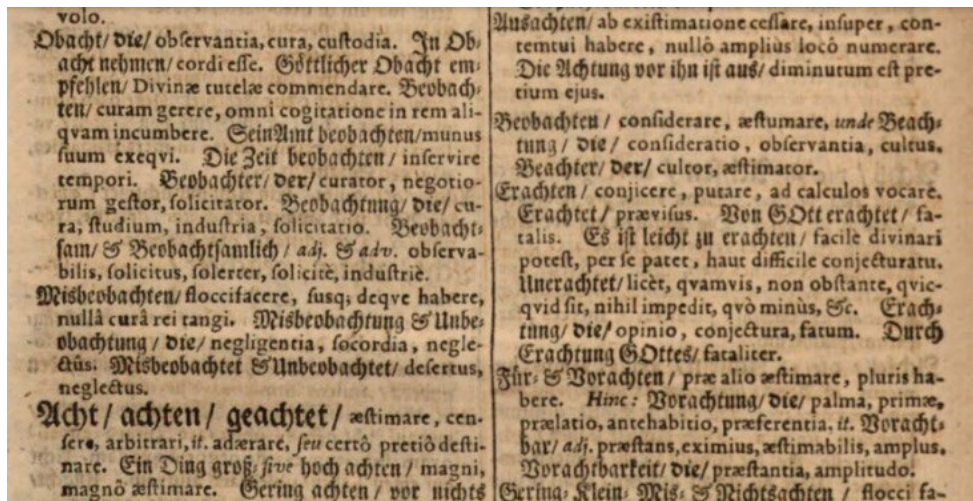
- ERBEN, J. (2006): *Einführung in die deutsche Wortbildungslehre*. Berlin: Erich Schmidt.
- FLEISCHER, W. — BARZ, I. (2012): *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. 4. vyd., Berlin — Boston: Walter de Gruyter.
- GARDT, A. (2000): Nation und Sprache in der Zeit der Aufklärung. In: A. GARDT (ed.), *Nation und Sprache. Die Diskussion ihres Verhältnisses in Geschichte und Gegenwart*. New York — Berlin: de Gruyter, s. 139–168.
- GÜTZLAFF, K. (1989): *Von der Fügung deutscher Stammwörter: Die Wortbildung in J. G. Schottelius' Ausführlicher Arbeit von der Teutschen HaubtSprache*. Hildesheim — Zürich — New York: Olms.
- HABERMANN, M. — MÜLLER, P. O. — MUNSKE, H. H. (eds.) (2002): *Historische Wortbildung des Deutschen*. Tübingen: Niemeyer.
- TEN HACKEN, P. — ABEL, A. — KNAPP, J. (2006): Word formation in an electronic learners' dictionary: ELDIT. In: *International Journal of Lexicography*, 3, 19, s. 243–256.
- HASS-ZUMKEHR, U. (2001): *Deutsche Wörterbücher. Brennpunkt von Sprach- und Kulturgeschichte*. Berlin — New York: Walter de Gruyter.
- HAUBRICHS, W. (2022): Abrogans (althochdeutsch) und Samanunga worto. In: *Historisches Lexikon Bayerns*, [http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Abrogans_\(althochdeutsch\)_und_Samanunga_worto](http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Abrogans_(althochdeutsch)_und_Samanunga_worto) [poslední přístup 26. 1. 2024].
- HENNE, H. (1975): Deutsche Lexikographie und Sprachnorm im 17. und 18. Jahrhundert. In: H. HENNE (ed.), *Deutsche Wörterbücher des 17. und 18. Jahrhunderts. Einführung und Bibliographie*. Hildesheim — New York: Olms, s. 1–37.
- HENZEN, W. (1965): *Deutsche Wortbildung*. Tübingen: Niemeyer.
- HUNDT, M. (2002): Die Instrumentalisierung der „Wortforschung“ im Sprachpatriotismus des 17. Jahrhunderts, In: M. HABERMANN et al. (eds.), *Historische Wortbildung des Deutschen*. Tübingen: Niemeyer.
- KALTZ, B. (2005): Zur Herausbildung der Wortbildungslehre in der deutschen Grammatikographie. Von den Anfängen bis zum Ende des 19. Jahrhunderts. In: P. SCHMITTER (ed.), *Sprachtheorien der Neuzeit III/1. Sprachbeschreibung und Sprachunterricht*, 1. Tübingen: Narr, s. 105–161.
- KAMIŃSKI, M. P. (2021): *Defining with simple vocabulary in English dictionaries*. Amsterdam: John Benjamins.
- KIRKNESS, A. — KÜHN, P. — WIEGAND, H. E. (eds.) (1991): *Studien zum Deutschen Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*. 2 sv. Tübingen: Niemeyer.
- Lew, R. (2010): Users take shortcuts: Navigating dictionary entries. In: A. DYKSTRA — T. SCHOONHEIM (eds.), *Proceedings of the 14th Euralex Congress*. Ljouwert: Afûk, s. 1121–1132.
- LUNA, P. (2004): Not Just a Pretty Face: The Contribution of Typography to Lexicography. In: G. WILLIAMS — S. VESSIER (eds.), *Proceedings of the Eleventh Euralex International Congress* (Vol. 2, Euralex 2004. Lorient/France, July 6–10, 2004). Orient: Université de Bretagne Sud, s. 847–858.
- MALIGE-KLAPPENBACH (1986): *Das „Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache“. Bericht, Dokumentation und Diskussion* (Lexicographica Series Maior, sv. 12, ed. F. J. Hausmann). Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- MARTUS, S. (2009): *Die Brüder Grimm. Eine Biographie*. Berlin: Rowohlt-Verlag.
- MOTSCH, W. (2004): *Deutsche Wortbildung in Grundzügen*. 2. vyd. Berlin — New York: Walter de Gruyter.
- NERUDA, P. (1990): *Selected Odes of Pablo Neruda*. Překl. — Margaret Sayers Peden. University of California Press.
- ROELKE, T. (2011): Das Italienische in der deutschen Sprachreflexion des Barock und der Aufklärung. In: *L'analisi linguistica e letteraria XIX*, s. 269–301.
- SPITZL-DUPIC, F. (2007): Aus der Geschichte der Theorien zur verbalen Wortbildung: philosophisch-allgemeingrammatische Aspekte. In: M. KAUFFER — R. MÉTRICH. R. (eds.), *Verbale Wortbildung im Spannungsfeld zwischen Wortsemantik, Syntax und Rechtschreibung*. Tübingen: Stauffenburg, s. 25–35.

- SPLETT, J. (1976): *Abrogans-Studien. Kommentar zum ältesten deutschen Wörterbuch*. Wiesbaden: Steiner.
- ŠEMELÍK, M. (2023): *Wortbildung im deutsch-tschechischen Wörterbuch*. Praha: Karolinum.
- ŠKRABAL, M. — LIŠKOVÁ, M. — ŠEMELÍK, M. (2022): On Defining Vocabulary in a Monolingual Online Dictionary. Some Remarks from Lexicographical Practice on Academic Dictionary of Contemporary Czech. In: A. KLOSA-KÜCKELHAUS — S. ENGELBERG — Ch. MÖHRS — P. STORJOHANN (eds.), *Book of Abstracts of the XX EURALEX International Congress „Dictionaries and Society“*. Mannheim: Leibniz-Institut für Deutsche Sprache.
- TARP, S. (2007): Lexicography in the Information Age. *Lexikos* 17, s. 170–179.
- TÖPEL, A. (2011): *Der Definitionswortschatz im einsprachigen Lernerwörterbuch des Deutschen. Anspruch und Wirklichkeit*. Tübingen: Narr.
- VACHKOVÁ, M. (2007): *Kapitoly k německo-české metalexikografii I*. Praha: Karolinum.
- VODRÁŽKOVÁ, L. (2022): Dvě výročí na cestě normování němčiny v 17. a 18. století. Justus Georg Schottel (1612–1676) a Johann Christoph Adelung (1732–1806). In: *Časopis pro moderní filologii* 2/104, s. 297–301.
- WELLMANN, H. (ed.) (1993): *Synchrone und diachrone Aspekte der Wortbildung*. Heidelberg: Winter.
- WIEGAND, H. E. (1977): Nachdenken über Wörterbücher: Aktuelle Probleme. In: G. DROSDOWSKI — H. HENNE — H. E. WIEGAND (eds.), *Nachdenken über Wörterbücher*. Mannheim et al.: Bibliographisches Institut, s. 51–102.
- WIEGAND, H. E. (1989): Aspekte der Makrostruktur im allgemeinen einsprachigen Wörterbuch: alphabetische Anordnungsformen und ihre Probleme. In: HAUSMANN, F. J. — REICHMANN, O. — WIEGAND, H. E. — ZGUSTA L. (eds.), *Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. Berlin — New York: de Gruyter, s. 371–409.
- WHITCUT, J. (1989): The Dictionary as a Commodity. In: F. J. HAUSMANN — O. REICHMANN — H. E. WIEGAND — L. ZGUSTA (eds.), *Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. Berlin — New York: de Gruyter, s. 88–94.
- WILKINS, D. (1972): *Linguistics in language teaching*. London: Edward Arnold.
- XU, H. (2012): A critique of the controlled defining vocabulary in Longman dictionary of contemporary English. *Lexikos* 22, s. 367–381.

Martin Šemelík | Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.,
oddělení současné lexikologie a lexikografie | Letenská 4, 118 51 Praha 1
ORCID ID: 0000-0002-5813-4541
semelik@ujc.cas.cz

PŘÍLOHY

OBŘÁZEK 1. Stieler (1691, s. 12): přeskupení (hesla *beobachten* a *erachten* v bezprostřední blízkosti fundujícího *achten*)

Bö die; -, -en; ein heftiger, plötzlicher Windstoß || ☒ Gewitterbö, Sturmbö

Boa ['bo:a] die; -, -s ☐ e-e nicht giftige südamerikanische Riesenschlange (die ihre Opfer umschlingt u. erdrückt) ☒ e-e Art leichter Schal aus Federn o. Ä. || ☒ Federboa

Bob der; -s, -s; ein Sportschlitten für zwei od. vier Personen (Bob fahren) || ☒ Bobbahn, Bobfahrer

Bock¹ der; -(e)s, Bö-cke ☐ das männliche Tier *bes* bei Ziege, Schaf, Reh u. Gämse, *auch* beim Kaninchen || ☒ Geißbock, Rehbock, Schafbock, Ziegenbock ☒ *sl* verwendet als Schimpfwort für e-n Mann (ein geiler, sturer B.) || ☐ e-n B. schießen *umg*; e-n dummen Fehler machen; **den B. zum Gärtner machen** *umg*; j-n etw. tun lassen, wozu er überhaupt nicht geeignet ist

OBŘÁZEK 2. Langenscheidt Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache (kol. autorů, 2010, s. 237) s „nahými“ kompozity za symboly -K a K-

Buchse, die; -, -n

1. **T e c h n.** *an beiden Enden offener Hohlzylinder, der als Lager von Achsen und Wellen dient*: eine B. aus Preßstoff, Kupfer: Der Zylinder des Motors ist mit einer B. ausgekleidet; die B. schmieren, ausschleifen

2. **E l e k t r o t e c h n.** *Öffnung, in die der (Bananen)stecker eingeführt wird, Steckkontakt*: den Stecker in die B. stecken

zu 1 Lager-, Schmier-, Stopfbuchse

zu 2 Anschluß-, Steckerbuchse

OBŘÁZEK 3. Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache (kol. autorů, 1961–1977, s. 690) s „petitovými“ kompozity na konci hesla

haft, eine Endung, welche, wie man glaubt, von haben abstammet, und vielen Haupt- und Zeitwörtern, wie auch einigen Nebenwörtern angehänget wird, die dadurch zu Bey- und neuen Nebenwörtern werden. Sie bedeutet.

I. Das Daseyn, die Anwesenheit derjenigen Sache, welche das Wort, dem sie angehänget wird, bezeichnet.

(1) Eigentlich, die bloße Anwesenheit ohne allen Nebenbegriff zu bezeichnen; wo sie mit der Endung — ig und — isch übereinkommt, in welchem Falle sie nur Hauptwörtern zugesellet

OBRÁZEK 4. Adelung (1775–1786, s. 885): část hesla sufixu *-haft*

Ge — eine Sylbe, welche verschiedenen Redetheilen vorgesetzt wird, und bald eine gewisse bestimmte Bedeutung, bald aber auch keine hat, in welchem letztern Falle sie aus dem oberdeutschen Hauchlaute entstanden zu seyn scheint. Die Redetheile, welche dieses Ge annehmen, sind:

I. Zeitwörter, wo

I. Diese Sylbe eine Menge derselben sowohl im Hoch- als Oberdeutschen vorgesetzt wird, ohne daß ihre Bedeutung dadurch ursprünglich eine Veränderung erlitte. Dergleichen Zeitwörter sind z. B. gebähren, gebrauchen, gebrechen, gebühren, gedeihen, gedenken, gedulden, gefallen, gefrieren, gefristen, gehen, gehorchen, gehören, gelangen, geleben, geliebet, geleiten, geliefert, gelingen, geloben, gelüsten, gemahnen, genesen, genießen, gereden, gereichen, gereuen, gerinnen, geruhen,

OBRÁZEK 5. Adelung (1775–1786, s. 434nn.): část hesla prefixu *ge-*

OBRÁZEK 6. Harsdörffer (1651): *Der fünffache Denckring der Teutschen Sprache* (dle Hundt, 2002, s. 304)

An den Buchbinder.

Dieses Blattlein muß heraus geschmitten in fünf Ringe zertheilet und auf fünf gleich-große Scheiben von Papp/ also aufeinander gebettet werden/ daß man jeden Ring absonderlich umdrehen kan/ wann solchs geschehen/ muß man dieses fünffache Blatt wider hinein pappn.

a'cton, n. Jacket of quilted cotton worn under mail; mail-plated jacket of leather &c. [f. OF *auqueton* (mod. *hoqueton*) padding, padded jacket, f. Sp. *alcoton* (mod. *algodon*) cotton f. Arab. *al-qutan* the cotton]
a'ctor, n. Dramatic performer, whence **a'ctress** ¹ n.; (rarely) doer. [L. = doer, actor (as *ACT*², see -OR²)]
a'ctual, a. Existing in fact, real; present, current. [f. F *actuel* f. LL *actualis* (*actus* vbl n. f. *agere* *ACT*²; see -AL)]
actua'lity, n. Reality; realism; (pl.) existing conditions. [f. med. L. *actualitas* (as prec., see -RY)]
a'ctualize, v.t. Realize in action; describe realistically. Hence **actualiza'tion** n. [*ACTUAL* + -IZE]

OBRÁZEK 7. *The Concise Dictionary of Current English* (kol. autorů, 1934): užiti typografie k signalizaci slovtvorné utvářenosti slov (hesla *actRESS* a *actualizaTION*)

gellen*, golt, gälte u. gölte, gegolten; du giltst, er gilt; gilt!, intr.: Wert haben: eine Mark gilt 100 Pfennige; dieses Geldstück gilt nicht in unserem Lande; ein Testament gilt; dieses Gesetz gilt noch immer; diese Verordnung gilt als Gesetz; sein Wort gilt überall; der Prophet gilt nicht in seinem Vaterlande, Spr.; er gilt für einen Ehrenmann; dasselbe gilt von allen ähnlichen Fällen; was gilt die Wette? die Wette gilt eine Flasche Wein; betreffen, angehen: wem gilt diese Rede, wen geht sie an? — sie gilt dir; gelten lassen, anerkennen: ich will diese Einwendung gelten lassen; bei Kampf und Gefahr: es gilt!; jetzt gilt's zu siegen; mit Angabe des Wertes oder Einsatzes: es gilt das Leben, den Frieden, deine Ruhe, dein Glück usw.; || die Geltung, Wert: einen alten Gebrauch wieder zur Geltung bringen; eine Münze außer Geltung setzen; || part. a. geltend: Meinung usw.; man soll sein Recht geltend machen, machen, daß es anerkannt wird.

gelt², inf. = es gette, fragender Ausruf, = nicht wahr?: du kommst, gelt?

entgelten*, tr.: Schaden büßen: das werde ich dich entgelten lassen; du sollst es mir entgelten; || baß Entgelt, -(e)s, Ersatz, Entschädigung: ohne Entgelt, ohne Kosten, gratis; || die Entgeltung, Entgelten; || a. unentgeltlich, umsonst, gratis: Unterricht usw.; die Unentgeltlichkeit.

vergeltten*, tr.: erwidern, belohnen, zurückzahlen: man soll nicht Böses mit Bösem vergelten; ich werde es dir vergelten; Gott vergelte es dir!; die Vergeltung; baß Vergeltungsrecht; die Vergeltungsmahregeln, pl., Repressalien; || tr. wieder-**vergeltten***, erwidern vergelten: einem etwas; die Wiedervergeltung, Revanche: auf, zur Wiedervergeltung.

† **Geld**, baß, -[e]s (ahd. u. mhd. gelt, Vergeltung, Bezahlung jeder Art): gemünztes Metall: kleines, bares, deutsches usw.; baß Kupfer-, Papiergeld; Geld schlagen, prägen, münzen; Geld borgen, vorstrecken, zahlen, einziehen, ausgeben, aufreiben, verdienen; zu Gelde machen, gegen Geld tauschen; (nicht) bei Geld(e) sein. [kein] Geld haben; von seinem Gelde leben; er hat Geld wie Heu, Spr., viel Geld; ich bin um mein Geld, es ist verloren; er kommt dabei nicht zu seinem Gelde; wieder zu seinem Gelde kommen; Geld regiert die Welt, Spr.; Geld behält das Feld, Spr.; kein Geld, keine Ware, Spr.; Geld ist die Lösung, Spr.; wo Geld ist, will Geld hin, Spr.;

überhaupt was man zahlt, Abgabe, Steuer u. Ähnliches: baß Brücken-, Dienst-, Fahr-, Opfer-, Straf-, Wegegeld usw.; || dim. baß Geldchen, -s, kleine Habe: er wollte sein Geldchen auch dazu tun, zu einem Ankauf; || im Plural: die Gelder, Fonds: öffentliche, private; Abgaben, Gebühren: die Hufen-, Lotsengelder; || bei Geldebefehl, der nur durch Geld erreicht wird; Gesamtheit der reichsten Leute: -beitrag; -beutel; -brief, Geldsendung enthaltend; -erwerb; -handel; -händler, Bankier; -kasten, zur Aufbewahrung des Geldes; -mäffer 136,4; -mann, pl. Gelbleute; -mangel; -marft; -posten, Summe; -preis, Kurs; -lad; -schneider, Schwindler; -schrank 134,6, Geldkasten; -stolz; -wucherer; || die Geldangelegenheit; -anlage; -anleihe; -armut; -buße, Geldstrafe; -einnahme; -einstufung; -erpressung; -forderung; -gier, a. geldgierig; -hilfe; -kette, lederner Gürtel zur Aufbewahrung des Geldes; -klemme, Geldverlegenheit; -trill; -not, großer Geldmangel; -orte, Sorte des baren Geldes, Gold-, Silber-, Nickelmünze; -spende; -strafe; jemandem eine Geldstrafe auferlegen, oder: einen in [50 Mark] Geldstrafe nehmen; -taste 73,14; -verlegenheit; -verschwendung; || baß Geldstück 135,1.

Umgeld, baß: Geld zum Zeichen eines geschlossenen Vertrags.

Kaufgeld, baß: Geld, welches zur Fertigung eines Vertrages oder beim Wechseln hinzu gegeben wird, Agio.

Umgelt, baß: (für Umgelt, entsteht aus Chm-gelt); ursprünglich nicht regelmäßige Abgabe; Steuer.

† **Gilde**, die, -n (engl. guild): geschlossen-Körperschaft von Kaufleuten und Handwerkern, zunächst zur Bestreitung von Lebenskosten durch gemeinsames Geld; Innung, Zunft, Korporation.

† **Gülte**, die, -n: Zins, Abgabe (nur noch in Oberdeutschland).

† **gültig** (richtiger als: gültig), a.: Geltung habend: Vertrag, Münze, Fahrschein usw.; die Gültigkeit: dieser Fahrschein hat 45 Tage Gültigkeit; a. ungültig, nicht gültig: ungültig machen, annullieren; für ungültig erklären: Wahl usw.; die Ungültigkeit; die Ungültigkeitserklärung.

OBRÁZEK 8. Pinloche (1922, s. 172): systém postranních čar k indikaci etymologických, popř. slovtvorných souvislostí

Farbe (die, plur. Farben) color, tinctura.
Graue Farbe, color canus; eine angenehme Farbe, color savis; rötliche Farbe, rubicundus color; öftere Veränderung der Farbe, crebra coloris

OBRÁZEK 9. Steinbach (1734, s. 408): lemma Farbe s kmenem/köřenem (Farb) větším písmem